

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 60
Godina XXX
Novembar, 2025.
[str. 37-58]

© Monos 2025

Ahmed-paša Budimlija: između legende i povijesne stvarnosti

Edin Šaković

Ahmed-paša Budimlija je u usmenoj narodnoj predaji ostao upamćen kao najveći vakif i graditelj glavnih urbanih sadržaja u Gračanici: centralne gradske džamije, sahat-kule, hamama (javnog kupatila), vjerovatno i medrese, jednoga hana, te više trgovačkih i zanatskih radnji, magaza i pratećih objekata, a zavještao je i velik broj parcela obradivog zemljišta, ostavivši tako ekonomski snažan vakuf iz kojeg su se njegove zadužbine finansirale. Prema narodnom predanju, Ahmed-paša se u Gračanicu doselio nakon pada Budima (1686.) osnovavši tu svoj vakuf. Međutim, jedan novopronađeni dokument iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, koji potječe iz 1665. godine, pokazuje da Ahmed-paša već tada nije bio živ, što znači da je njegov vakuf nastao najranije sredinom XVII. stoljeća, pa možda i znatno ranije. Na osnovu dostupnih izvora i postojećih saznanja, autor u ovome članku razmatra više pretpostavki i mogućnosti, vezanih za identitet Ahmed-paše i vrijeme nastanka njegovog vakufa.

Ključne riječi: Ahmed-paša Budimlija; Gračanica; vakif; vakuf; džamija; sahat-kula; hamam; usmeno narodno predanje; historijski izvori; arzuhal; Osmanski arhiv Istanbul; 1665. godina; popisni defteri; 1548. godina; 1604. godina; kasaba Gračanica; osnivanje; urbani razvoj.

U urbanom, privrednom i kulturnom razvoju gradskih naselja u Bosni tokom osmanske uprave najznačajniju ulogu imala je institucija *vakufa*. Imućniji pojedinci vlastitim sredstvima su osnivali i gradili mesdžide, džamije, mektebe, medrese, hamame, imarete i druge vjerske, prosvjetne, hu-

PROŠLOST

manitarne i javne ustanove, za čije su izdržavanje ostavljali imovinu u nekretninama, novcu i pokretnim dragocjenostima. Ti koristonosni dijelovi vakufa najčešće su se sastojali od dućana, magaza i hanova, kao i većih suma gotovog novca, koji se uz šerijatski dozvoljenu proviziju davao u zajam trgovcima i drugim žiteljima. Sve to je znatno doprinosilo privredno-ekonomskom razvoju gradova. Vremenom, slabila je ili propadala ekonomska osnova pojedinih vakufa, a postojeće građevine su dotrajavale, te su se javljali novi vakifi koji su ih popravljali i obnavljali, ujedno ojačavajući postojeće ili, pak, osnivajući nove vakufe za njihovo održavanje. Građevine i ustanove bi se tako nazivale po novim vakifima, a njihovo bi ime službeno ponijela i mahala u kojoj su se objekti nalazili. Vremenom su se za gračaničke mahale ustalila narodna imena, a ime mahale prenijelo bi se i na ime mesdžida i džamije. Takva imena u Gračanici zatičemo već u drugoj polovici XVIII. stoljeća, a očuvala su se sve do danas. No, nema nikakve sumnje da su džamije u ovim mahalama bile zadužbine brojnih pojedinaca, vakifa, od Isa-emina, Hadži Osmana i Alije iz XVI. stoljeća, pa do zagonetnog Hadži Džafera, po kome se zove džamija u mahali Lipa. Međutim,

imena najvećeg broja vakifa odavno su utonula u zaborav.

Ipak, ime jednoga vakifa nije izbljedjelo iz narodnoga pamćenja – ime vakifa koji se posebno izdvaja. Bio je to čuveni Ahmed-paša Budimlija, utemeljitelj glavne, čaršijske džamije u Gračanici, ali i graditelj sahat-kule, hamama, mekteba, po nekim naznakama i medrese, kao i brojnih koristonosnih objekata. O ličnosti zagonetnog Ahmed-paše do danas se, međutim, skoro ništa pouzdano ne zna: ni njegov stvarni identitet, ni položaj koji je zauzimao, niti godina u kojoj je osnovao svoj vakuf.

Opće narodno predanje u Gračanici veli da se Ahmed-paša doselio u ovaj grad poslije pada Budima (što se zbilo 1686. godine), osnovavši tu svoj vakuf.

To predanje je, još 1930-tih godina, od nepoznatih kazivača zabilježio Šefik Bešlagić (1908.-1990.), tadašnji učitelj u Gračanici, kasnije čuveni historičar umjetnosti, konzervator i istraživač stećaka.¹ Saopćio ga je akademiku Hamdiji Kreševljakoviću (1888.-1959.), istaknutom povjesničaru, koji ga je objavio u dvije svoje studije – o hamamima (javnim banjama), iz 1937., te o sahat-kulama u Bosni i Hercegovini, iz 1954. godine.² U studiji o hamamima, Kreševljaković navodi da mu

1 Bešlagić je u Gračanici službovao od 1930. do 1934. godine. O njegovom službovanju, društvenom radu i kulturno-prosvjetnom angažmanu u Gračanici pogledati: Edin Šaković, "Gračanička epizoda u životu Šefika Bešlagića", *Gračanički glasnik*, XXI/42, Gračanica 2016., str. 157-165.

2 Hamdija Kreševljaković, *Hamami (javna kupatila) u Bosni i Hercegovini: 1462-1916.*, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda: Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostr-

je Bešlagić, između ostalog, u svom pismu prenio i kazivanje Stanka Ivaniševića (1862.-1944.), poznatog gračaničkog trgovca, poduzetnika i zaljubljenika u starine, da mu je izvjesni Osman Ibrišević iz Gračanice oko 1885. godine na prodaju nudio neku osmansku ispravu sadržaja istovjetnog predanju. Ibriševići u Gračanici nisu poznati, ali su – kako to Rusmir Djedović primjećuje – postojali Ibrišagići, koji su izumrli početkom XX. stoljeća, kada je i spomenuti dokument vjerovatno nestao.³

Postoji, međutim, i drugačija, uz to i ranije zapisana verzija tog predanja.

Naime, Gračanicu je 1886. godine posjetio Svetožar Borojević (1856.-1920.), tadašnji austrougarski generalštabni oficir, kasnije proslavljeni feldmaršal u Prvome svjetskom ratu. U svom putopisu "*Durch Bosnien*" ("*Kroz Bosnu*"), objavljenom prvi put 1887. godine, ukratko je opisao grad, spomenuvši da u njemu ima više džamija, dodajući da je najveću od njih "navodno izgradio Ahmed-paša, posljednji turski zapovjednik Budima, inače rođeni Gračanlija".⁴ Taj poda-

tak je svakako pribilježio na osnovu kazivanja mještana.

U ovoj verziji, dakle, Ahmed-paša nije doseljenik, nego rođeni Gračanlija, iako se njegovo ime i dalje veže uz Budim i njegov pad.

Ahmed-pašinu džamiju i njen vakuf u jednome svom radu iz 1940. godine usputno spominje i H. Mehmed ef. Handžić.⁵ Njemu je spomenuto predanje bilo nepoznato, pa je pretpostavio da se Ahmed-paša naziva Budimlijom "valjda stoga, jer je u Budimu bio valija", dok je džamiju sagradio kada je bio namjesnik u Bosni. Uvidom u "Sidžil-i Osmani", poznato biografsko-enciklopedijsko djelo koje je 1891.-1893. objavio osmanski državnik i historičar Mehmed Surej-beg, Handžić je ukazao na Mihaličli Ahmed-pašu, koji je krajem XVI. stoljeća bio namjesnik u Budimu, a zatim i u Bosni, zaključivši: "Možda bi on mogao bili graditelj ove džamije."⁶ Handžićevu pretpostavku je, kasnije, preuzeo i Mujezinović, u svojoj "Islamskoj epigrafici", gdje daje najosnovnije podatke o Ahmed-pašinoj džamiji, uz prijevod tariha iznad nje-

va, sv. 23., Beograd: Centralni higijenski zavod, 1937., str. 92 = *Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)*, Sarajevo: Svjetlost, 1952., str. 116; Hamdija Kreševljaković, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini: prilog za studij konzervacije", *Naše starine*, IV, Sarajevo 1957, str. 17-33. – Obje studije objavljene su i u *Izabranim djelima* H. Kreševljakovića (Sarajevo: Veselin Masleša. 1991.), u svesku II i svesku III.

3 Rusmir Djedović, "Ahmed-paša Budimlija, osnivač gračaničke čaršije", *Biljeg vremena*, god. I, br. 2, Gračanica, 16.09.1993., str. 9.

4 Svetožar Borojević, *Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Dobož – Šimin Han*, preveo s njemačkog: Darko Stipanović, Zagreb – Sarajevo: Srednja Europa, Udruženje za modernu historiju, 2018., str. 87 (originalno izdanje: Verlag der k.k. Bosna-Bahn, Sarajevo 1887.).

5 H. Mehmed Handžić, "Biblioteka H. Halil efendije u Gračanici", *Gajret – Kalendar za 1941 godinu*, Sarajevo 1940., str. 194-197. = *Gračanički glasnik*, I/2, Gračanica 1996., str. 26-28.

6 Isto, str. 195 = 26-27.

zina ulaza (iz 1914. godine) i sa nekoliko nišana u haremu džamije.⁷

U opširnom izvještaju o islamskoj baštini u Gračanici, sastavljenom na temelju okružnice Starješinstva Islamske vjerske zajednice 1967. godine, navode se i osnovni podaci o glavnoj džamiji u ovome gradu. "U njemu je sagrađio neki Budimli Ahmed-paša džamiju koju je narod nazvao 'Bijela džamija'. Nedaleko od te džamije sagrađena je i sahat kula. Na domak sahat kule postojala je i javna banja (hamam)... Bili su izgrađeni i hanovi, kao i karavansaraji a svakako i medresa kao islamsko učilište. Na prostoru između tih kulturnih ustanova bila je izgrađena i čaršija u kojoj je cvala trgovina i zanatstvo."⁸ Ovaj izvještaj je, inače, priredio i napisao hafiz Ibrahim ef. Mehinagić (1894.-1976.), istaknuti gračanički alim, intelektualac i društveni djelatnik, umirovljeni šerijatski sudija i dobar poznavalac prošlosti Gračanice.⁹ Po svojoj prilici, on se izravno oslanjao na predanje sačuvano u narodu, kojeg je, vjerovatno, još u mladosti čuo od starijih

stanovnika grada u kome je odrastao i proveo najveći dio života.

Podaci od Kreševljakovića i iz Mehinagićeva izvještaja iskorišteni su i u uvodnom dijelu knjige "Gračanica i okolina u NOB-u i Revoluciji" E. Tihića i O. Hamzića (1988.), čiji autori preuzimaju navod o Ahmed-pašinom doseljavanju nakon pada Budima, ali nastanak njegovog vakufa datiraju u period "poslije 1700. godine".¹⁰

Zagonetnom ličnošću Ahmed-paše Budimlije bavio se i Rusmir Djedović, u feljtonu objavljenom u ratnom gračaničkom listu "Biljeg vremena" (1993. godine).¹¹ Oslanjao se na zabilježenu narodnu predaju, a iznosi i brojne druge podatke o samim građevinama, vakufu, staroj gračaničkoj čaršiji itd. Iako nije uspio proniknuti dalje od onoga već zapisanog, pa tako nastanak ovog vakufa i sâm datira u kraj XVII. stoljeća, ipak je prepoznao njegov značaj za razvoj Gračanice, te i Ahmed-pašu s pravom naziva *osnivačem gračaničke čaršije*. U svom magistarskom radu posvećenom urbano-prostornom razvoju

7 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Knjiga II – Istočna i centralna Bosna, Sarajevo: Veselin Masleša, 1977., str. 185-186.

8 "Islamska kulturna baština Gračanice i okoline (Prema izvještaju Odbora Islamske vjerske zajednice, odnosno kadije Ibrahim ef. Mehinagića iz 1967. godine)", priredio: Rusmir Djedović, *Gračanički glasnik*, XII/25, Gračanica 2008., str. 74.

9 Šire o njemu: Edin Šaković, "Hafiz Ibrahim ef. Mehinagić – prilog životopisu", *Gračanički glasnik*, XVI/32, Gračanica 2011., str. 22-58.

10 Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i Revoluciji*, Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH i Opštinski odbor SUBNOR-a, 1988., str. 133 i 137.

11 Rusmir Djedović, "Ahmed-paša Budimlija, osnivač gračaničke čaršije", *Biljeg vremena*, god. I, br. 2, Gračanica, 16.09.1993., str. 9; "Vrijeme Ahmed-paše", *Biljeg vremena*, god. I, br. 3, Gračanica, 01.10.1993., str. 9; "Građevine Ahmed-paše", *Biljeg vremena*, god. I, br. 4, Gračanica, 15.10.1993., str. 9.



Crtež Sahat-kule u Gračanici iz dnevnika Ćire Truhelke, načinjen 5. oktobra 1898. godine; uz crtež Truhelka je prepisao i dva epitafa iz Gračanice koji se odnose na vakuf Osman-kapetana Gradaševića. (Preneseno iz: Adnan Kaljanac, *U stranoj zemlji - Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini / In a foreign country - Ćiro Truhelka in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2024.)

Gračanice (2009.), Djedović je dodatno istakao ovu činjenicu.¹²

Otkriće jednog do sada nepoznatog osmanskog dokumenta, međutim, definitivno osporava većinu navoda iz prethodno spomenutog narodnog predanja, datirajući nastanak Ahmed-pašina vakufa bar pola stoljeća ranije.

Dokument je prilikom svojih istraživanja u Osmanskom arhivu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) u Istanbulu pronašao mr. sc. Kemal Nurkić, ljubazno ga ustupivši autoru. Cijeneći da je dokument od izuzetnog značaja za povijest Gračanice i njezin lokalni identitet, sugerirali smo magistru Nurkiću da za ovaj broj "Gračaničkog glasnika" sačini, priredi i objavi cje-

¹² Rusmir Djedović, *Geografski aspekt teritorijalnog razvoja Gračanice*, Magistarski rad odbranjen na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (mentor: prof. dr. Muriz Spahić), Sarajevo 2009. (rukopis), str. 62-65.

lovitu transkripciju i prijevod navedenog dokumenta, što je i učinio.¹³ Nama je to, pak, poslužilo kao povod da se upustimo u neka razmatranja o vremenu nastanka Ahmed-pašina vakufa, identitetu njegova osnivača i slično, otvarajući brojna pitanja u nadi da će odgovor na njih ponuditi neka buduća istraživanja i otkrića novih, sličnih dokumenata.

Spomenuti dokument jeste o arzuhal (zahtjev, molba) za imenovanje vaiza "u časnoj džamiji merhuma Ahmed-paše u kasabi Gradčanica", koji je riješen 15. ševvala 1075. hidžretske, odnosno 30. aprila 1665. godine.¹⁴ U njemu se navodi da je vaiz (predavač) u spomenutoj džamiji, Muhamed-halifa, prije osam godina napustio mjesto službovanja i o njegovoj sudbini se ništa ne zna, te se za novog vaiza predlaže Ibrahim efendija, muderis u ovoj kasabi, koji je po svemu prikladan za navedenu službu. Arzuhal je pozitivno riješen.

Iz ovoga dokumenta saznajemo, najprije, da je Ahmed-pašina džamija postojala već 1665. godine, kao i da sâm Ahmed-paša više nije bio među živima. Dakle, morala je nastati ranije – računajući osam godina odsutstva staroga vaiza (što nas vraća u 1657. godinu), te barem još poneku godinu njegove prethodne službe. To znači da je Ahmed-pašina džamija postojala još sredinom XVII. stoljeća,

oko 1650. godine. No, mogla je biti sagrađena i par desetljeća ranije, pa i mnogo prije. Na to ćemo se osvrnuti malo kasnije.

Spomenuti dokument jasno nam svjedoči da se nastanak Ahmed-pašina vakufa ne može datirati poslije pada Budima, niti se Ahmed-paša tada doselio u Gračanicu – kako to stoji u zabilježenoj predaji.

Znači li to, međutim, da se nadimak *Budimlija*, pod kojim je upamćen u usmenoj narodnoj tradiciji, a i kasnijim dokumentima, treba tek tako odbaciti? Mišljenja smo da ta odrednica ima, ipak, više utemeljenja – pri čemu se, naravno, ne može povezivati s masovnim iseljavanjima muslimana nakon pada toga grada i doseljenicima u Bosnu, od kojih su neki i u prezimenima zadržali uspomenu na Budim i druge ugarske gradove. Štaviše, držimo da su upravo Ahmed-pašina veza sa Budimom – a eventualno, i nadimak "Budimlija", po kojem je zbog toga mogao biti poznat u Gračanici – doveli do kvarenja izvorne usmene tradicije, tj. do vezivanja njegova imena za masovne migracije iz Budima i Ugarske poslije pada tih krajeva, kada se u Gračanicu i okolinu doselilo više desetina rodova, među čijim se potomcima o tome sačuvala dosta bogata usmena tradicija.¹⁵ Osim toga, pad Budima (1686.) i dosta brz gubitak osmanskih

13 Vidjeti rubriku "Građa".

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul, AE SMMD IV, 96/11328.1.

15 Prema istraživanjima Rusmira Djedovića i Salih Kulenovića, svoje porijeklo za "Undurovinu" (uk-

posjeda u Mađarskoj, Slavoniji i drugim prekosavskim krajevima – što je pokrenulo i egzodus muslimanskog stanovništva (dobrim dijelom bošnjačko-slavenskog porijekla) – bio je izrazito traumatičan događaj koji se duboko usjekao u kolektivnu memoriju ovdašnjeg svijeta, tako da su se u usmenim kazivanjima za to razdoblje vezivali i stariji događaji, dešavanja i ličnosti. Za to imamo i neke dokumentirane potvrde.

Jedan takav primjer iz šire okoline Gračanice u tom smislu je veoma ilustrativan. Riječ je o usmenom narodnom predanju o čuvenom evliji (“dobrom”, osobi koja se isticala pobožnošću i posjedovala nadnaravna svojstva), Šejh Sinan-babi iz Gornjeg Srebrenika, za koga se također pričalo da se doselio iz Budima, te sagradio džamiju u spomenutom mjestu. O tome je sačuvana dosta živopisna narodna predaja.¹⁶ Međutim, iz sačuvane biografije, koju je u jednom svom djelu zapisao njegov savremenik, beogradski muftija Muniri Belgradi, vidi se da je šejh Sinan-baba na prostor Srebrenika došao, zapravo,

još u XVI. stoljeću. On je bio pripadnik halvetijskog tarikata (derviškog reda) i u Srebrenik je stigao kao halifa (zastupnik) poznatog istanbulskog halvetijskog šejha Merkez efendije. Nije poznato odakle je bio rodom i kada je tačno rođen – zna se samo da je umro 1010. godine po Hidžri (tj. 1601./1602.), u dubokoj starosti od blizu 90 godina, te da je u Srebreniku prethodno osnovao mesdžid.¹⁷ Dakle, predanje o doseljavanju iz Budima (poslije pada toga grada) očigledno je neosnovano, ali su se podaci o šejh Sinan-babi kao doseljeniku sa strane, te osnivaču džamije u ovome mjestu – pokazali potpuno tačnim.

Imajući to u vidu, ubijedeni smo da se i u zabilježenom predanju u Ahmed-paši Budimliji, vjerovatno, može pouzdanim uzeti to da je on zaista imao neku vezu sa Budimom – najvjerovatnije kao mjestom službovanja, u vrijeme kada je osnovao svoj vakuf. A to je, kako iz spomenutog dokumenta vidimo, moralo biti prije 1665. godine.

Treba naglasiti i da je titula *paše* u navedenom razdoblju bila vezana za

ljučujući Budim, Peštu, Požun i druge gradove) vezuje više desetina rodova s gračaničkog područja: Alibašići, Halilovići i Sulejmanovići u Babićima, Heveševići i Zaketovići u Džakulama, Šiljići u Lukavici, Buljubašići i Šarčevići u Malešićima, Avdagići, Bašići, Delagići i Halilčevići u Stjepan Polju, Spahići u Piskavici, Ahmetovići u Doborovcima, te Agići, Čajići, Dervišefendići, Đulići, Helići, Kamarići, Mehinovići, Mehurići, Muftići, Mulići, Mustajbašići, Omerbegovići, Rešidbegovići, Šabići, Žunići i drugi u Gračanici (R. Djedović, “Vrijeme Ahmed-paše”, str. 9; up. Salih Kulenović, *Gračanica i okolina: Antropogeografske i etnološke odlike*, Tuzla – Gračanica: Muzej istočne Bosne, Grin, 1994., str. 167).

16 Predanje je svojevremeno zabilježio etnolog Milenko S. Filipović (“Turbe šeh-Sinan-babe i Pobrinn grob u Srebreniku”, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, VI, Tuzla 1965., str. 151-156); bilježi ga i Refik Hadžimehanović, “Stari grad Srebrenik”, *Takvim* 1983. (Sarajevo: Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SR BiH), str. 213-215. Inače, Sinan-babin vakuf je imao dosta zemljišta i na području kadiluka Gračanica, u selu Babunovići.

17 Nedim Zahirović. “Šejh Sinan iz Srebrenika”, *Gračanički glasnik*, VIII/16, 2003., str. 34-37.

nosioce najviših vojnih i državničkih funkcija, a najčešće uz položaj beglerbega, odnosno valije, namjesnika ejaleta, što bi značilo da je i gračanički vakif Ahmed-paša obavljao tu dužnost u svojoj karijeri. Mogao je biti jedan od namjesnika Budima, što se nekako čini najprirodnijim. No, postoji i mogućnost da je prethodno obnašao dužnost beglerbega u nekome od brojnih drugih ejaleta Osmanskog Carstva, da bi kasnije preuzeo dužnost formalno nižeg ranga, npr. sandžakbega u strateški važnom Budimskom ejaletu, zadržavajući prethodno stečenu titulu.

Ukoliko je Ahmed-paša Budimlija taj nadimak stekao zato što je bio budimski valija – bili bismo na korak bliže njegovu identitetu. Naime, prije 1665. godine svega su trojica budimskih paša nosila ime Ahmed. Prvi je spomenuti Mihaličli Ahmed-paša, rodом iz mjesta Mihalič (Mihalić,

danас Karacabey, oko 60 km zapadno od Burse), koji je službovao kao sandžakbeg i beglerbeg u više provincija. Bio je namjesnik u Bosni, pa u Budimu – i to u dva ili tri navrata između 1595. i 1598. godine, a u istom periodu dvaput je bio valija i susjednog Temišvarskog ejaleta.¹⁸ Njegov savremenik bio je Hadim Hafiz Ahmed-paša, koji je također s mjesta valije u Bosni premješten u Budim.¹⁹ U historiografiji, on se često i poistovjećuje s Mihaličli Ahmed-pašom.²⁰ Treći namjesnik imena Ahmed javlja se pola stoljeća kasnije: bio je to Sejdi Ahmed-paša, porijeklom Čerkez, ličnost bogate karijere, koji je koncem 1656. godine postavljen za valiju u Bosni, a zatim u Budimu (1659.), gdje je 1661. godine pao kao žrtva zavjere svojih suparnika. Za Hafiz Ahmed-pašu se zna da je bio vakif, ostavivši zadužbine od Novog Pazara u Bosni pa sve do Egipta.²¹ Vrijedilo bi detaljnije

18 Antal Gévay, *A' budai pasák*, Beč: Strauss, 1841., br. 29, str. 18; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, knj. 1, Istanbul: Kültür Bakanlığı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın (Tarih Vakfı yurt yayınları, 30 – Eski yazıdan yeni yazıya, 1), 1996., str. 195; up. Orhan Kiliç, "Budim ve Timişvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 46/2019., str. 191-229.

19 Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkil, *Povijest Bosne*, knjiga 1, (preveli: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak i Salih Trako), Sarajevo: El-Kalem, 1999., str. 210-212. Prema Bašagiću, Hafiz Ahmed-paša je bio porijeklom Bošnjak (Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1931., str. 5); u novijoj literaturi, međutim, navodi se da je bio Albanac (v. napomenu 21).

20 Gévay ne spominje Hadim Hafiz Ahmed-pašu kao budimskog namjesnika, a drži se njegova djela – ne spominje ga ni O. Kilić, u navedenom pregledu budimskih i temišvarskih paša. Poistovjećivanju ove dvojice vjerovatno je doprinijela činjenica da je Hadim Hafiz Ahmed-paša imao posjede u mjestu Mihalić, u kome je ostavio i svoj vakuf.

21 Meral Bayrak (Ferlibaş), Meryem Kaçan Erdoğan, "Hadim Hafiz Ahmed Paşa'nın Misir'daki Evkafı (XVII ve XVIII. Yüzyıldaki Durumu)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 32, İstanbul 2015., 1-30; "Hadim Hafiz Ahmed paşa'nın İstanbul ve Diğer Yerlerdeki Hayratı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 37, İstanbul 2017., 1-96. Vakufnama Hafiz Ahmed-paše čuva se u arhivu Muzeja Topkapı Sarayı u Istanbulu.



Ahmed-pašina džamija u Gračanici - izgled s kraja XIX. stoljeća

istražiti kako njegovu, tako i, posebno, biografije druge dvojice budimskih valija, jer moguće je da su i oni iza sebe ostavili vakufe. – Naravno, za sada, sve to ostaju samo pretpostavke, ili bolje je kazati: nagađanje.

Detalj u predanju kojeg je zabilježio Svetozar Borojević – da je Ahmed-paša bio po rođenju Gračanlija (iako znamo da nije bio posljednji zapovjednik Budima) – zvuči prilično uvjerljivo, jer su mnogi osmanski velikodostojnici osnivali vakufe u mjestima gdje su rođeni. Iz same Bosne imamo čitav niz takvih primjera. No, s druge strane, dosta istaknutih vakifa je vakufe osnovalo i po mjestima i pokrajinama sa kojima, po porijeklu, nisu imali neposredne veze: najčešće su to bile provincije u kojima su u jednome vremenu službovali, a ponekad i sasvim druge oblasti. Naime, osnivanje vakufa tokom XVI. i XVII. stoljeća bila je stvar svojevrsnog prestiža među osmanskim vojno-političkom i državničkom elitom, a bio je to ujedno i zgodan način da se, kroz instituciju evladijet-vakufa, osigura makar najnužnije socijalno zbrinjavanje potomstva kao nasljednih mutevelija (upravitelja vakufa), ukoliko osnivač vakufa padne u nemilost.²²

Moguće je da se i gračanički Ahmed-paša u poznim godinama života povukao u mir u mjesto gdje je osnovao vakuf. Time bi se objasnio dio usmene predaje o njegovom doseljavanju u ovaj grad, što je u prenošenju tokom vremena pogrešno povezano sa masovnim migracijama poslije pada Budima. Ukoliko je i bio porijeklom iz Gračanice, ta bi se pretpostavka činila izvjesnijom. U svakom slučaju, u Gračanici su, izgleda, živjeli njegovi potomci, koji su možda bili i prve mutevelije Ahmed-pašinog vakufa. Na to ukazuje postojanje patronimika sačuvanog u toponimima *Paša-zade*, što doslovno znači: Pašin potomak, a ujedno je i osmansko-turska varijanta bosanskog prezimena *Pašić*.

U Gračanici je postojala *Paša-zade džamija*, u mahali Podastrana (sjeverni dio današnje Riječke), za koju je hfz. Ibrahim ef. Mehinagić zabilježio da je njen vakif “valjda Ahmed-pašin sin”, te da je bila monumentalna, kamena građevina koja je kasnije propala.²³ Pri tome se, svakako, oslanjao na usmenu narodnu predaju. Po imenu džamije, nazivala se i okolna mahala, koja se tako spominje u sidžilu gračaničkog kadije

22 U Osmanskom carstvu, u predmodernu doba, velikodostojnici koji bi pali u nemilost (uslijed vlastite krivice i pogrešnih ili nepravednih postupaka, a često i kao rezultat zavjera svojih protivnika i suparnika) bivali su ili pogubljeni, ili slati u progonstvo, dok bi njihova imovina i prihodi bili konfiskovani ili dati drugima na korištenje. Vakufi su, međutim, bili neotuđivi i u njih se nije diralo, niti su se kršile odredbe vakufname (povelje o osnivanju vakufa) – pa su tako djeca i potomci vakifa, vakufnamom određeni za službu mutevelije, mogli barem računati na sredstva od vakufa predviđena u te svrhe.

23 “Islamska kulturna baština Gračanice i okoline...” (prir. R. Djedović), str. 74.

s kraja XVIII. stoljeća.²⁴ Međutim, tokom druge polovice XIX. stoljeća u većem broju pisanih izvora, kao i na prvome katastarskom planu Gračanice iz 1882. godine, naziv Paša-zade odnosio na mahale Čiriš i Lipu (susreće se i naziv *Paša-zade Hadži Džafer*). Tako se nazivao jedan džemat, odnosno područje u nadležnosti jednog muhtara, sastavljen od mahala Lipa, Tuleg, Čiriš i Podjaz.²⁵

Vidimo, dakle, da je u Gračanici postojala stara familija *Pašić*, kao potomci paše. To može biti jedino Ahmed-paša Budimlija – jedina znamenita ličnost s titulom paše, vezana za Gračanicu, koja je upamćena u kolektivnom pamćenju ovdašnjeg stanovništva, a i potvrđena u kasnijim pisanim izvorima. Ti stari Pašići davno su izumrli, jer ih valja treba razlikovati od istoimene familije koja i danas živi u Gračanici, a čiji su se preci doselili iz Užica.²⁶

Sudimo li prema toponimima, te nazivima vakufa i vakufske imovine – tu bismo familiju, na neki način, mogli vezati uz prostor Podjaz – Čiriš – Lipa, kao i prostor sjevernog dijela

današnje Riječke, odnosno staru Pašazade ili Podastrana mahalu. Što se Čiriša tiče, jedno dosta maglovito, nedovoljno provjereno, zabilježeno kazivanje veli da je Ahmed-paša Budimlija, možda, “bio s kućom” baš u mahali Čiriš, i to na lokalitetu Ravan, na mjestu gdje je, na do prije stotinjak godina vidljivim temeljima neke starije i veće građevine, svoju kuću sagradio Bećir-aga Tihić, muhadžir iz Užica, u drugoj polovici XIX. vijeka. Međutim, nemoguće je provjeriti osnovanost tog kazivanja, iako bi činjenica da je Čiriš ulazio u sastav Paša-zade mahale donekle išla u tom smjeru.²⁷

Uspomena na gračaničkog vakifa Ahmed-pašu, pak, sačuvana je i u nazivu mahale, odnosno džemata Ahmed-paša, kako su se sve do 1930-tih godina administrativno označavali Čaršija i mahale Mejdan (Mejdanić), Potok Mahala i Stubo.²⁸

Znakovito je da je postojala veza između dva džemata, koja se ogledala u činjenici da su se njihovi stanovnici ukopavali u isto mezarje. Potvrdu za to nalazimo u jednome zapisniku sa-

24 Ramiza Smajić, “Posljednji gračanički sidžil”, *Gračanički glasnik*, god. VIII, br. 16, Gračanica 2003., str. 41 i 43-44; “Vjenčanja u sidžilu gračaničkog kadije”, *Gračanički glasnik*, god. X, br. 20, Gračanica 2005., str. 128, 130-131, 134 i 137.

25 Rusmir Djedović, Edin Šaković, “Mahala Lipa u Gračanici (historijsko-etnografske bilješke)”, *Gračanički glasnik*, XXI/42, Gračanica 2016., str. 122-123 i 133-134. Na više dokumenata iz austrougarskog doba susrećemo pečat: “Muhtar mahale Pašazade varoši Gračanica”.

26 O njihovom porijeklu i rodoslovlju: Rusmir Djedović, “Pašići iz Gračanice”, *Gračanički glasnik*, god. XIII., br. 26, Gračanica 2008., str. 50-59.

27 Uz to, dvije zemljišne parcele u Podjazu, sjeverno od Čiriša i ispod Ravni, 1891. godine upisane su u gruntovnicu pod imenom “Paša-zade”.

28 Prema austrougarskom katastarskom planu iz 1882. godine, također i prema brojnim sačuvanim vakufskim dokumentima iz razdoblja austrougarske uprave; naziv se susreće i u Domovnici za Gračanicu (1929.-1945.).

stavljenom pred Kotarskim uredom u Gračanici, 7. aprila 1888. godine. "U džematu Ahmedpaša", stoji u dokumentu, "nalazi se naše jedno groblje, koje već od preko 300 godina postoji, te su u istom naši mrtvaci iz džematih Paša-zada i Ahmedpaša sve do okupacije ukopavani bili. – Poslije okupacije do 1 godinu dana zabranila je nama kotarska oblast u Gračanici pod predsjedništvom Prestojnika Gluhakovića sa objavom da je nalog od vlade stigao, da mi tu dalje ukopavati nismo, nego da si drugo mjesto za groblje tražimo; taj nalog smo mi poslušali...". U zapisniku dalje stoji da su džematlije odabrali mezarja Bahići, Režići i Raskršće, u kojima su se nastavili ukopavati.²⁹ Spomenuto groblje za ova dva džemata nalazilo se sjeverno od čaršije, u okviru velikog vakufskog kompleksa kojeg su poslije okupacije 1878. godine austrougarske vlasti uzurpirale i proglasile erarnom zemljom.³⁰

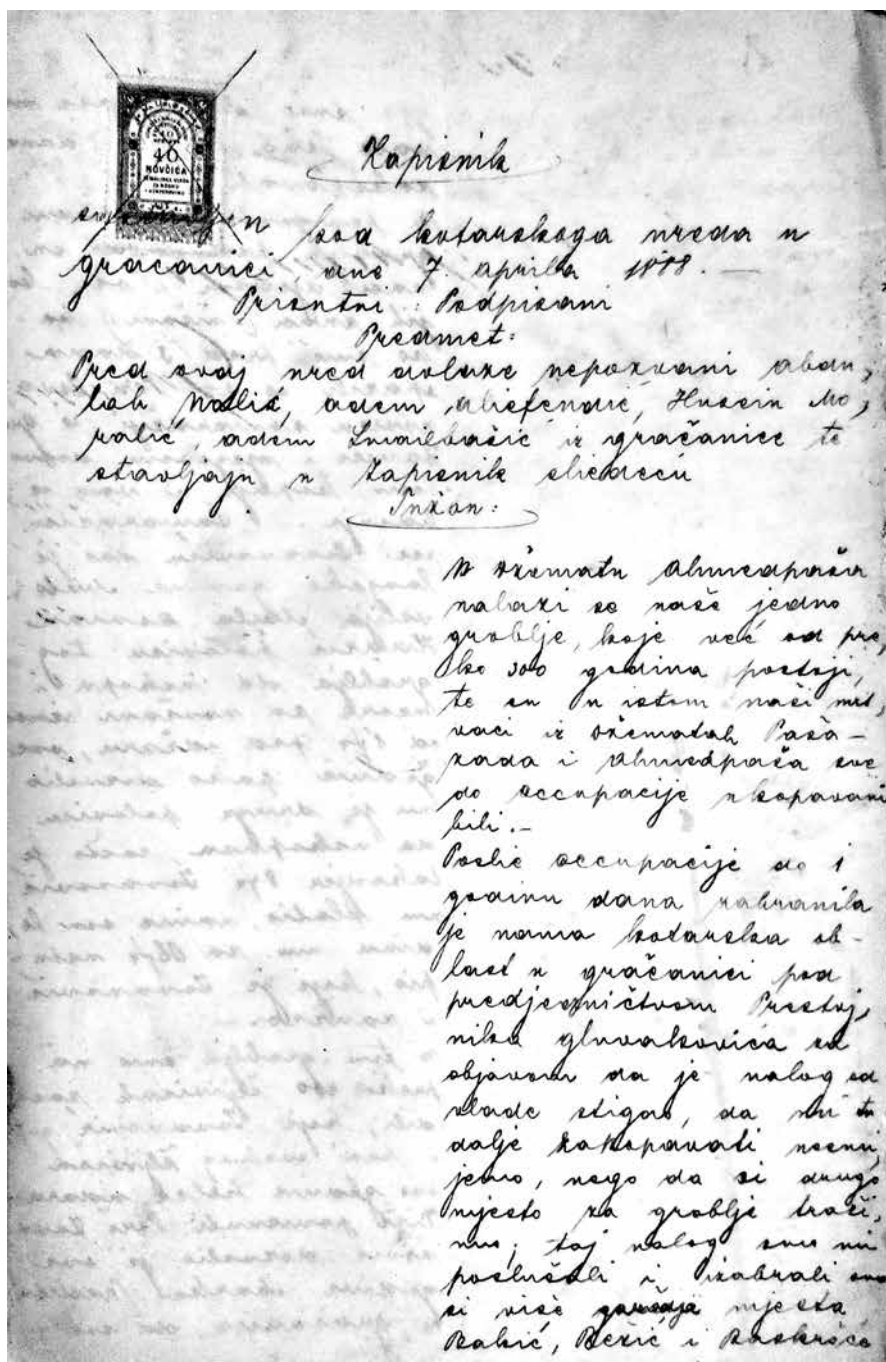
Ahmed-paša Budimlija, dakle, ostaje zagonetna ličnost. Tajna njego-

vog pravog identiteta, uvjereni smo, skrivena je negdje u nekome još nepronađenom dokumentu, koji među nepreglednim količinama arhivske građe osmanske provenijencije još uvijek čeka istraživače.

Ono što se, za sada, sigurno zna – jeste to da je Ahmed-paša Budimlija u Gračanici osnovao veoma značajan vakuf, izgradivši neke od najosnovnijih urbanih sadržaja: veliku, monumentalnu kamenu džamiju, sahat-kulu, te hamam (javno kupatilo), kao i mekteb, a po svoj prilici i medresu. Sagrađio je i niz korisnosnih objekata, od čijih su se prihoda spomenuti objekti i njihovi službenici izdržavali. Potkraj XIX. stoljeća u vlasništvu ovog vakufa nalazio se i jedan han (svratište), na čijim temeljima je kasnije sagrađen hotel, zatim nekoliko dućana, zanatskih radnji, magaza i drugih prostorija, jedna mukata (zakup nad ubiranjem prihoda), te veći broj parcela obradivog zemljišta i voćnjaka u Gračanici, Stjepan Polju, Klokotnici, Vranovićima, Sladnoj i Falešićima,

29 Dokument sačuvan u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gračanica (Kotarska vakufska komisija, nesređena građa). Povod zapisnika, odnosno tužbe džematlija, inače, bilo je vađenje i uništavanje starih nišana od strane Pere Ivanovića, koji je navedeno zemljište držao u zakupu. Tužbu su podnijeli: Abdulah Nalić, Adem Aliefendić, Husein Moralić i Adem Smailbašić iz Gračanice.

30 Na dijelu tog prostora nalazio se logor (kasarna) austrougarskog okupacionog garnizona, a kasnije je tu sagrađena i zgrada Konaka (kotarske uprave), zatim osnovna škola, a poslije Prvog svjetskog rata i katolička, te pravoslavna crkva. Inače, vakufska uprava je kasnije bezuspješno pokušavala vratiti dio uzurpiranog zemljišta; šire o tome: Mina Kujović, "O jednom dugotrajnom i nezavršenom sudskom sporu između austrougarske uprave i vakufa nakon izgradnje konaka i osnovne škole na vakufskoj zemlji u u Gračanici", Gračanički glasnik, XVII/33, Gračanica, maj 2012., str. 36-46. U nesređenoj građi Kotarskog vakufskog povjerenstva Gračanica (1887.-1918.), koja se čuva u Medžlisu Islamske zajednice Gračanica, pronašli smo više dokumenata (zapisnika i podnesaka) koji o tome govore i uveliko dopunjavaju podatke iznsene u citiranom članku. Vrijedilo bi, nekom drugom prilikom, i to prirediti i objaviti.



Zapisnik iz 1888. godine u kome se spominju džemati Ahmed-paša i Paša-zade u Gračanici, te njihovo zajedničko groblje.

kao i stanovit iznos gotovog novca, koji se posuđivao uz priplod (mura-behu). Pošto vakufnama nije sačuvana, ne znamo šta je sve prvobitni fond ovoga vakufa obuhvatao: moguće, i posjede na području Ugarske, gdje je osnivač bio na službi – posjede koji su poslije 1699. godine ostali izgubljeni. U svakom slučaju, i ono što je posjedovao u Gračanici krajem XIX. vijeka svrstavalo je ovaj vakuf u ekonomski snažnije islamske zadužbine u Gračanici, pa i sjeveroistočnoj Bosni.

Ahmed-pašina džamija je konac osmanske vlasti dočekala kao kamena građevina sa četveroslivnim krovom i drvenim sofama, te vitkom i dosta visokom kamenom munarom, po mnogo čemu nalik na tešanjsku Ferhadiju. Ne znamo da li je tako i prvobitno izgledala. Hafiz Ibrahim ef. Mehinagić je svojevremeno zapisao (očigledno s osloncem u narodnoj predaji) da je u vremenu stradanja islamskih kulturnih ustanova u Gračanici, što će reći s kraja XVII. i početka XVIII. vijeka, u doba osmansko-habsburških ratova, “od Budimli Ahmed-pašine džamije ostala... vitka kamena munara, visoka 36 metara. Uz nju je kasnije napravljena kamenom zidana džamija kvadratične osnove, s jednostavnim sofama pred njom.”³¹

Moguće je, stoga, da izgled Ahmed-pašine džamije koncem XIX. stoljeća, koji nam je poznat sa više fotografija, zapravo i nije izvorni, te da je ova džamija prvobitno bila sa kupolom, kao i brojne druge džamije širom Bosne i Hercegovine, koje su građene tokom XVI. i prve polovice XVII. stoljeća. Štaviše, imajući u vidu druge građevine u okviru Ahmed-pašina vakufa i njegovu ekonomsku snagu – koja je, u ostacima ostataka, bila izrazita još potkraj XIX. vijeka – ta pretpostavka se čini i dosta vjerovatnom.

Gračanička sahat-kula, s druge strane, sačuvana je u izvornom obliku i danas je najstariji spomenik osmanske arhitekture i graditeljskog naslijeđa uopće u Gračanici. Izuzetno je monumentalna građevina, visoka 27 metara, i predstavlja “najmasivniji objekat te vrste” u Bosni i Hercegovini, kako to zapisa Hamdija Kreševljaković.³² Od svojih početaka vrijeme je pokazivala satnim mehanizmom povezanim sa zvonom, koje je otkucavalo sate, tako da ga je čula sva Gračanica i dobar dio okoline, a kasnije je ugrađen i sat sa kazaljka. Zanimljivo je da je sahat-kula u austrougarskom periodu bila javno, odnosno općinsko, a ne vakufsko vlasništvo.³³ Uz sahat-kulu se, inače, po narodnoj predaji nalazio i hamam (javno ku-

31 “Islamska kulturna baština Gračanice i okoline...” (prir. R. Djedović), str. 75.

32 H. Kreševljaković, “Sahat-kule u Bosni i Hercegovini”, str. 25.

33 Razumijemo to iz više dokumenata Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva Gračanica (1888.-1918.), u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gračanica (nesređena građa). Osobeno za grača-

396.) AHMED PAŠA DŽAMIJE vakuf. (Gračanica)
(Mutevelija Osman ef. Hadžić.)
(Vakufnama nepostoji.)

553

Stavka	Potreba	Pojedino		Ukupno		Stavka	Pokriće	Pojedino		Ukupno	
		for.	nč.	for.	nč.			for.	nč.	for.	nč.
	A. Plaće.						A. Musaka fat.				
1	Mutevelije	72				1	Kirija za 6 dućana	120			
2	Imama	112				2	Kirija za 1 pekara	40			
3	I. Muderisa	108				3	Kirija za 1 ođaju	20			
4	II. Muderisa	40				4	Kirija za ahar	10			
5	Mualima	16					Ukupno			190	
6	I. i II. Muezina po 48 for.	96					B. Mustagelat.				
7	13 Djushana	58				1	Mukata	15			
8	Devribana	16				2	Dohodak od 9 basči	100			
9	Čatiba	20					Ukupno			415	
10	Džabije i nazora	48					C. Murabehat.				
11	Nazora knjižnice	12				1	Kamati od glavnice u iznosu od 4500 f.	460			
12	2 mektebska kalufa po 3 for.	6					Ukupno			460	
13	Feraša	13									
	Ukupni iznos beriva			617							
	B. Stvarni izdatci.										
1	Učenje kurana	14	50								
2	Popravlak vakufskih zgrada džamije i česme	80									
3	Razsvjeta džamije	49									
4	Sitni izdatci	2									
	Ukupni iznos stvarnih izdataka			136	50						
	Cjelokupna potreba			753	50						
							Cjelokupno pokriće			1065	
							Pokriće 1065 f. — n.				
							Potreba 753 „ 50 „				
							Suvišak 311 „ 50 „				

Proračun Vakufa Ahmed-pašine džamije za 1889. godine (Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889. sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Sarajevo: Štamparija "Bosanske pošte", 1888.)

patilo), koji je davno propao u požaru. O njegovom izgledu ništa ne znamo, ali vjerovatno je naličio na druge hamame sagrađene u Bosni tokom XVI. i XVII. vijeka.

Kada je osnovan Ahmed-pašin vakuf?

Gornja odrednica sada je, definitivno, spomenuti dokument iz 1665. godine i navodi iz njega, koji postojanje džamije opredjeljuju barem u period oko 1650.-1655. godine. Donja odrednica bi, pak, mogao biti popisni defter iz 1604. godine, u kojem se ne spominje Ahmed-pašina džamija, niti mahala. Dakle, po tome bi se moglo zaključiti da je Ahmed-pašin vakuf nastao u prvoj polovici XVII. vijeka. To se, nekako, čini i kao najizvjesnija opcija.

Ali, da li je baš tako?

Mišljenja smo, ipak, da moramo ostaviti otvorenu mogućnost da je Ahmed-pašin vakuf i znatno stariji

i da potječe s kraja ili iz druge polovice XVI. stoljeća, pa možda čak i od vremena samoga osnivanja kasabe Gračanica. To ćemo, u nastavku, nastojati obrazložiti.

Najprije, što se popisnog deftera iz 1604. godine tiče – kojeg je, za Gračanicu, inače, preveo, obradio i objavio dr. Aladin Husić³⁴ – u njemu se zaista ne spominje ime Ahmed-paše niti Ahmed-pašine džamije ili vakufa. Međutim, treba imati na umu da taj popis nije bio popis ni grada, ni stanovnika, niti vakufa i džamija, već samo poreskih obveznika i državnih prihoda. Drugim riječima, sastavljaču popisa uopće nije bilo bitno kako se koja gračanička mahala u narodu nazivala, je li u njoj bila džamija ili nije – bilo mu je važno samo koliko je u svakoj od njih stanovnika i koliko plaćaju državnih poreza i dažbina. To, inače, važi i za sve druge sačuvane poreske ili tzv. katastarske (*tapu*) deftere.³⁵

ničku sahat-kulu jeste i njena nakrivljenost. “Od starine se pamti da je bila tako nageta”, zapisao je hfz. Ibrahim ef. Mehinagić u Izvještaju Odbora IVZ Gračanica iz 1967. godine, “pa to se i prostim okom može primijetiti. Još za vrijeme austrougarske vlasti bliži komšija te sahat kule Ivanišević Stanko tražio je pismenim putem da se sahat kula poruši, jer da prijeti opasnost da padne i pričinu veliku štetu okolnim građevinama, a naročito njegovim. Na to njegovo traženje austrougarske vlasti su odredile da se komisijski ustanovi stanje, pa su ispitani stari ljudi, te je ustanovljeno da je sahat kula bila od starine, možda i od njezina građenja, tako nageta i da je svo vrijeme ostala u ovom stanju. Komisija je na to zaključila da nema opasnosti od njenog pada i odbila je zahtjev Stanka Ivaniševića.” (“Islamska kulturna baština Gračanice i okoline” /prir. R. Djedović/, str. 79.)

34 Aladin Husić, “Gračanica i Soko u opširnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1604. godine”, *Gračanički glasnik*, X/20, Gračanica 2005., str. 78-111.

35 Na ovu činjenicu ukazuje i Adem Handžić: “Postoji mnogo dokaza da katastarski popisi uopće ne daju faktično stanje stanovništva, kao što ne pružaju ni adekvatne podatke o građevnom razvoju gradskih naselja... Ko god je pokušao da na temelju turskih popisa rasvijetli najraniji razvitak bilo kojeg gradskog naselja morao je konstatovati da oni ne pružaju cjelokupno brojno stanje stanovništva, kao što ne spominju dosljedno ni sve javne građevne objekte u gradovima (crkve, džamije, tekije)... Katastarski defteri pružaju podatke sa znatnim zakašnjenjem, ali nikada ne znamo šta nam oni u konkretnom slučaju prešućuju. Ako u konkretnom slučaju ne raspolažemo ni sa kakvim drugim

U popisu iz 1604. godine, sastavljač je u kasabi Gračanica mahale naveo prvenstveno kao administrativno-popisne cjeline. Postojanje vjerskih ustanova vidljivo je iz naziva ili oznake za četiri mahale: "Mahala Časne džamije, od mahale Ali-timurdžije", "Mahala Hasana hodže, imama mesdžida Ise-emina", "Mahala mesdžida hadži Osmana, u mahali Ališaha nazira", te "Mahala mesdžida Alije u mahali Alije". Po spomenu stanovnika sa zvanjem hatiba u mahali gdje se nalazio mesdžid Isa-emina zaključujemo da je isti već prerastao u džamiju – dakle, islamsku bogomolju u kojoj se obavljao džuma namaz i učila hutba. Preostale četiri mahale označene su kao: "Mahala Osmana tašdžije", "Mahala Behrama ćurčije", "Mahala Turhana sarača" i "Mahala Jahje katiba". U prve tri postojale su islamske bogomolje, i to jedna džamija i dva ili tri mesdžida, jer su prvi popisani stanovnici bili imami i mujezini, dok je prvopopisani u mahali

Turhana sarača bio hatib. U "mahali Jahje katiba" prvi stanovnik je upisan s titulom "havadže" (hodža), ali bez izričite naznake da je imam.³⁶ Dakle, u sedam od osam mahala zasigurno su postojale džamije i mesdžidi, a vjerovatno i u osmoj.

Inače, za osnivanje džamije ili pre-rastanje mesdžida u džamiju u tom vremenu trebalo je osigurati pismenu carsku dozvolu, jer se u hutbama spominjalo ime sultana, kao vrhovnog poglavara cjelokupne islamske zajednice, a to je u islamskom svijetu bio važan simbol vladarskog suvereniteta. Stoga je i pravni postupak za osnivanje džamije bio dosta složen, što govori o značaju kojeg je osmanska država pridavala ustanovi džamije, ali i o državnom nadzoru nad vjerskim životom podanika.³⁷ – Bez obzira na sve to, u Gračanici su, dakle, 1604. godine postojale najmanje četiri džamije, od kojih su dvije izričito imenovane prema osnivačima.

Nije li jedna od preostale dvije mogla biti Ahmed-pašina džamija?

izvorima, to moramo nastojati da ove pravilno razumijemo. Ukratko, ne smije se nikada zaboraviti da su ti izvori nastali samo iz fiskalnog aspekta i da nam oni u odnosu na realno stanje i stanovništva i građevnog razvoja minimalno pružaju." (Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975., str. 170-171).

- 36 Aladin Husić, isto, str. 80-85. Inače, u citiranoj knjizi (*Tuzla i njena okolina...*, str. 158), A. Handžić je nazive ovih mahala ponešto pojednostavio, dok popis iz 1604. godine označava kao popis iz 1600. godine. (Taj popis je započeo 1600. i završen je 1604. godine, što i sâm Handžić navodi na str. 9-10.)
- 37 Lijepo to ilustrira i primjer mesdžida/džamije u Miričini, selu koje danas pripada Gračanici, ali je u osmansko doba bilo u sastavu Tuzlanskog kadiluka. Tu je vakif Muharem-baša, časnik jeničarskog vojničkog reda, najprije sagradio mesdžid, da bi poslije određenog vremena posredstvom tuzlanskog kadije podnio carskome Divanu (savjetu) molbu za prerastanje istog u džamiju, budući da je u selu bilo mnogo muslimana koji su radi džuma-namaza morali ići u drugo, udaljeno selo, što je predstavljalo velike teškoće, osobito zimi. Vakifova molba je pozitivno riješena, te mu je koncem maja 1644. godine izdat ferman, kojim se taj mesdžid imao prevesti u rang džamije. O tome opširnije: Nihad Dostović, "O postanku džuma-namaz džamije u selu Miričini u gračaničkom kraju", *Gračanički glasnik*, XVIII/35, Gračanica 2013., str. 20-32.

Prva popisana mahala u kasabi Gračanica u popisu iz 1604. godine označena je, kako rekosmo, kao “Mahala Časne džamije, od mahale Ali-timurdžije”.³⁸ Ovakva formulacija kao da ukazuje da se “mahala Časne džamije” baš nekako u tom vremenu oformila unutar starije mahale timurdžije Alije, što će reći da je ta “časna džamija”, kako se čini, podignuta u starijoj mahali, postavši jezgro nove, zasebne mahale, po njoj nazvane. Bez obzira na to, indikativno je da je ova mahala najprije prva popisana, a zatim i da popisivač ne navodi ime džamije, već koristi jednostavno sintagmu “časna džamija” (*cami-i şerif*) – kako se, inače, u osmanskoj stilistici i kancelarijskoj praksi uobičajeno i redovito označavala bilo koja džamija, kao Božija kuća.³⁹ Dakle, naziv “Časna džamija” ustvari nije ni bio istinski naziv džamije, već oznaka koju je koristio popisivač. Ali, u konkretnom slučaju, posve je jasno da se u popisu iz 1604. godine pod oznakom “časna džamija” mislilo na *Džamiju*, da se tako izrazimo – onu džamiju koju

nije trebalo posebno imenovati, onu glavnu, centralnu, vjerovatno i najveću. Jednako tako, možemo zaključiti, i njena je mahala (mahala časne džamije, odnosno *Džamijska mahala*, u slobodnijem prijevodu), vjerovatno predstavljala glavni dio grada, dakle *čaršiju*.

Da li bi ta “časna džamija”, spomenuta 1604. godine, mogla biti upravo Ahmed-pašina džamija?

Adem Handžić je svojevremeno pretpostavljao da se spomen “Časne džamije” u Gračanici iz 1604. godine odnosi na prvu, najstariju džamiju u Gračanici, koja je morala postojati prije 1548. godine – kada se Gračanica, u popisnom defteru iz navedene godine, prvi put spominje kao kasaba.⁴⁰ U tom popisu, inače, nema spomena ni džamije, niti su među stanovnicima mahala upisana zvanja džamijskih službenika: imama, mujezina ili hatiba.⁴¹ No, džamija je morala postojati, jer je to – uz muslimanski džemat, čaršiju i sedmičnu tržnicu – bio i jedan od osnovnih preduvjeta da neko mjesto službeno stečne status kasabe.⁴² Handžić je, dalje,

38 Isto, str. 80.

39 Tako se i u spomenutom arzuhalu iz 1665. godine Ahmed-pašina džamija doslovno navodi kao “časna džamija koju je sagradio umrli Ahmed-paša u kasabi Gračanica...” (“*Kasaba-yı Građcanica'da merhûm Ahmed paşa bina eylediği Cami-i şerifinde...*”) – vidjeti prilog Kemala Nurkića u ovome broju *Gračaničkog glasnika*, u rubrici “Građa”, a još krajem osmanske vlasti u vakufnami Hadži Ibrahim ef. Šabića spominje se “časna džamija u Čiriš mahali” (Ramiza Smajić, “Tri vakufska dokumenta vezana za časnu džamiju Čiriš mahale u Gračanici”, *Gračanički glasnik*, XXX/59, Gračanica 2025., str. 159-160). Inače, izraz *cami-i şerif* toliko je kao fraza uobičajen u osmansko-turskom jeziku da se u prijevodima često zanemaruje i prevodi jednostavno rječju “džamija”.

40 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 158.

41 Adem Handžić, “Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku iz 1548. godine”, *Gračanički glasnik*, X/20, Gračanica 2015., str. 53-55.

42 Adem Handžić, “Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku”, *Jugoslavenski*

pozivajući se na analogiju sa Donjom Tuzlom i Srebrenicom, držao da je "Časna džamija" u Gračanici bila carska, s obzirom da je po osmanskome osvajanju tadašnje selo Gračanica sa rudnikom željeza uvršteno u carski has.⁴³ Ipak, za tu pretpostavku nije ponudio dovoljno čvrste argumente, a ne postoji niti jedan drugi dokaz da je u Gračanici postojala carska džamija, džamija koju je utemeljio vladar Osmanskog carstva. Malo je vjerovatno da bi carsko ime tek tako iščezlo iz historije i usmene predaje, tim više što znamo za primjere u kojima su carske džamije do najnovijeg vremena ostale poznate pod imenu cara – osnivača, uprkos kasnijim obnovama.⁴⁴ Činjenica da su prihodi sela i kasnije kasabe Gračanica ulazili u

carski has također ne znači mnogo. Kada je sjeveroistočna Bosna u pitanju, izričitu potvrdu da je jednu, u osmanskim popisima imenom neodređenu "časnju džamiju" u mjestu koje je bilo carski has, a koje je izraslo u kasabu – utemeljio jedan od sultana, Handžić je pronašao samo za Srebrenicu.⁴⁵ No, s druge strane, postoji i potvrda da je barem u jednoj od kasaba ovoga kraja, a koja je pripadala carskome hasu, osnivač prve džamije bio sasvim drugi vakif.⁴⁶

Veliki broj primjera s područja Osmanskog carstva i nekadašnjeg teritorija ejaleta Bosna, pak, svjedoči da su urbanome izrastanju i razvoju pojedinih naselja, koja su se iz sela razvijala u kasabe, doprinosili i razni drugi osmanski velikodostojnici: be-

istorijski časopis, I-II, Beograd, 1974., str. 63; "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću: uloga države i vakufa", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXV, Sarajevo 1975., 134; *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 145.

43 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, str. 158-159.

44 Primjer je, recimo, najstarija džamija u Banja Luci, osnovana u vrijeme sultana Sulejmana Zakonodavca, nedugo po osvajanju tog grada od strane Osmanlija. Ona je sve do svog rušenja, poslije Drugog svjetskog rata, bila poznata kao Hunkarija (Carska) ili Atik džamija, bez obzira što su je obnavljala dvojica bosanskih namjesnika: Elči Ibrahim-paša (1705.) i Šerif Sîri Selim-paša (1824./1825.); u oba sačuvana tariha o obnovi, pak, navodi se kao vakuf sultana Sulejmana (M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, str. 192-195).

45 Srebrenica se kao kasaba prvi put spominje 1533. godine, ali se džamija izričito spominje tek u zapisu iz 1600.-1604. godine, u nazivu mahale: "mahala Časne džamije". Godine 1660. kroz ovaj grad je proputovao Evlija Čelebija, opisavši u njemu tri džamije, od kojih je najznačajnija bila ona koju je sagradio sultan Bajezid II., što znači da je podignuta prije 1512. godine. Imajući u vidu vrijeme nastanka Srebrenice kao kasabe, kao i činjenicu da je sve do 1604. ovaj grad imao samo jednu džamiju – jasno je da se spomen "Časne džamije" iz 1604. godine odnosi na nju. (A. Handžić, isto, 150). Handžić je isto pretpostavio i za Donju Tuzlu (str. 155-156), gdje se "mahala Časne džamije" spominje 1548. i 1604. godine, kao i za Gračanicu (str. 158), te Modriču (str. 161). No, baveći se detaljnije urbanim razvojem užeg područja Tuzle, u drugom dijelu spomenute knjige, kao da je promijenio mišljenje: tu izraz "mahala Časne džamije" prevodi kao Džamijska mahala, ističući da nije poznato ko je osnivač te džamije (kasnije Atik džamije, danas Behram-begova ili Šarena džamija), pretpostavivši, čak, da ju je "podigao jedan od prvih vojnih zapovjednika, a Behram-beg će biti kasniji legator koji ju je popravio i po kome se prozvala" (A. Handžić, isto, 176-177).

46 Radi se o Gornjoj Tuzli, gdje se kao osnivač prve džamije spominje neki Hadži Iskender (A. Handžić, isto, str. 153 i 195).

glerbezi, sandžakbezi, pa i oni nižega ranga, koji su osnivali vakufe u neurbaniziranim mjestima, doprinoseći na taj način njihovom uzdizanju u rang kasabe.

Šta ako je to bio slučaj i sa Gračanicom? Nije li upravo taj neki Ahmed-paša, kasnije prozvan Budimlijom, bio čovjek koji je svojim zadužbinama i vakufom od srednjovekovnog rudarskog sela načinio kasabu? Duguje li Gračanica, koja je između 1528. i 1548. godine od sela postala grad, upravo njemu svoj prosperitet?

S obzirom na sve prethodno kazano, takvu mogućnost ne smijemo nipošto odbaciti.

S tim u vezi, značajan je podatak da je u Gračanici možda već 1548. godine postojao hamam. Naime, u popisu iz 1548. godine, u kome se Gračanica prvi put spominje kao kasaba (gradsko naselje), među njezinim je stanovnicima u jednoj od tri popisane mahale spomenuta osoba koja je bila *dellak* (*tellak*, *tallak*), što je zanimanje masera u osmanskim i orijentalnim hamamima.⁴⁷ Već 1604. godine u novom se popisu među stanovnicima kasabe Gračanica spominju trojica *hamamdžija*,⁴⁸ što znači daje hamam tada već definitivno postojao. Dakle, ukoliko neki drugi vakif nije još nešto prije 1548. (ili

1604.) sagradio hamam u jednoj maloj kasabi, kakva je Gračanica tada još uvijek bila – što se čini malo vjerovatnim – ne ostaje ništa drugo nego da taj hamam povežemo upravo sa onim hamamom koji se spominje u predaji o Ahmed-paši Budimliji, hamamom sagrađenim skupa sa drugim objektima njegova vakufa, a koji je postojao sve do 1812. godine, kada je izgorio u požaru u kome je stradala i sahat-kula. Podatak o ovome požaru se, inače, spominje u zabilješci na jednome od starih rukopisa koji su iz Gračanice stigli u Gazi Husrevbegovu biblioteku 1940. godine, gdje ih je primio i obradio Hadži Mehmed ef. Handžić.⁴⁹

Napominjemo da su hamami, kao i sahat-kule, bili specifični objekti, čija je izgradnja bila mnogo zahtjevnija, a time i skuplja od izgradnje običnog mesdžida ili džamije, tako da se u pravilu javljaju kao dijelovi većih, značajnijih vakufa. Stoga, ukoliko već imamo naznake postojanja hamama u Gračanici već 1548. godine, a definitivne potvrde 1604. godine – razložno je pretpostaviti da je taj hamam iz sredine XVI. stoljeća bio isti onaj hamam čije postojanje naslućujemo i u popisu iz 1604. godine, odnosno jedini hamam upamćen u narodnoj predaji: onaj

47 Riječ je o izvjesnom Karagozu, stanovniku mahale Ejnehana sina Junusa; isti je popisan i na drugome mjestu kao posjednik jednog vinograda (A. Handžić, "Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku iz 1548. godine", str. 53-54).

48 Jedan od njih, Ibrahim, bio je stanovnik Mahale Časne džamije, drugi je bio Džafer, stanovnik mahale behrama ćurčije, a treći Uveys, iz mahale Hadži Osmanovog mesdžida (A. Husić, isto, str. 80 i 83).

49 V. napomenu br. 5.

kojeg je sagradio Ahmed-paša Budimlija. Iz toga bi proizlazilo da je Ahmed-pašin vakuf postojao možda već sredinom XVI. stoljeća, a definitivno 1604. godine, To znači da je i prva džamija, koja je morala postojati i 1548. godine, a koja se 1604. spominje kao "časna džamija" – bila Ahmed-pašina zadužbina. Iz toga, pak, proizlazi da je upravo Ahmed-paša zaista bio čovjek koji je svojim vakufima doprinio da Gračanica stekne status kasabe (grada), drugim riječima, da je bio osnivač gračaničke čaršije.

No, metodološki gledano (unus testis, nullus testis), ovo nije dovoljno čvrst dokaz, pa moramo, stoga, ostaviti otvorenom i mogućnost da je Ahmed-paša svoj vakuf u Gračanici osnovao kasnije, nakon što je to mjesto steklo status kasabe. Brojni su, naime, primjeri gdje su istaknuti pojedinci, vakifi, gradili i osnivali dodatne zadužbine u gradskim naseljima, znatno doprinoseći njihovom daljem razvoju. Tako je, na primjer, Donja Tuzla (današnja Tuzla) prosperirala zahvaljujući vakufu znamenitog Tur Ali-bega (u narodu upamćen kao Turali-beg),⁵⁰ a još izrazitiji primjer jeste i vakuf čuvenoga Gazi Husrev-bega u Sarajevu. Dakle, nastanak Ahmed-

pašina vakufa mogao se zbiti i nekoliko desetljeća kasnije od uzdizanja Gračanice u rang kasabe – možda baš neposredno prije 1604. godine, pred nastajanje ili u toku nastajanja spomenutog popisa (1600.-1604.). Na to, kako rekosmo, kao da nas upućuje izraz "mahale Časne džamije, od mahale Ali-timurdžije", što se može protumačiti da je ta *Džamija* nastala unutar postojeće, starije mahale timurdžije Alije.

Kako bilo da bilo, sve ovo su pitanja na koja u ovom trenutku ne možemo ni izbliza ponuditi pouzdane odgovore. Ona ostaju otvorena, sve dok neka buduća istraživanja bogate građe osmanske provenijencije – ili, barem, sretni "slučajni pronalasci" (arheološkim rječnikom da se izrazimo), poput pronalaska arzuhala iz 1665. godine, ne pruže nove podatke.

No, u ovom trenutku, ime Ahmed-paše, vakifa upamćenog u narodnom predanju, čovjeka koji je iza sebe ostavio džamiju u Gračanici, kao i niz drugih zadužbina – po prvi put je jasno potvrđeno u jednome primarnom historijskom izvoru, u dokumentu koji datira iz XVII. stoljeća, omogućivši nam pouzdanije datiranje nastanka ovoga vakufa: barem par desetljeća ranije, a možda

50 O tome: Hamdija Kreševljaković, "Turalibegov vakuf u Tuzli: prilog povijesti XVI stoljeća", *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, IX/1, str. 10-17 i IX/2, str. 40-55, Sarajevo 1941. (štampano i kao separat u izd. Državne štamparije u Sarajevu); A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, str. 183-184; up. Rusmir Djedović, "Uloga i značaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle", *Stav – časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost*, II/2, Tuzla 2003., str. 59-67.

i više, nego se to do sada uobičajeno uzimalo (s osloncem na nepouzdanu narodnu predaju).

Na koncu, još jedno ostaje sigurno: uzimajući sve ono što do sada znamo, Ahmed-paša Budimlija – ko god on u stvarnosti bio – svojim je vakufom dao nemjerljiv doprinos urbanom, privrednom i kulturnom razvoju Gračanice, bez obzira da li su njegove zadužbine bile osnova izrastanja Gračanice iz sela u kasabu (grad), ili su, pak, dodatno potakli njezin dalji

razvoj. Te dvojbe će riješiti, nadajmo se, buduća istraživanja.

Za sada, ostaje nam da zaključimo sljedeće: po svojim zadužbinama i ekonomskoj snazi svog vakufa, Ahmed-paša Budimlija je za Gračanicu zaista bio (kako to i Rusmir Djedović prije više od tri desetljeća zapisa) ono što su bili Gazi Husrev-beg za Sarajevo, Turali-beg za Tuzlu, Kalavun Jusuf-paša za Maglaj ili Gazi Ferhad-beg za Tešanj – najznačajniji vakif i osnivač gračaničke čaršije.

SUMMARY

AHMED PASHA BUDIMLIJA: BETWEEN FOLK TRADITION AND HISTORICAL REALITY

Ahmed Pasha Budimlija is remembered in oral tradition as the greatest benefactor and founder of the main urban facilities and elements in Gračanica: the main mosque, the clock tower, the public bathhouse, probably a madrasah (Islamic school), and a han (inn), several trade and craft shops, warehouses and related buildings, and he also bequeathed a large number of plots of arable land, thus leaving behind an economically strong waqf (charitable endowment) from which his buildings and foundations were financed. According to oral folk tradition, Ahmed Pasha moved to Gračanica after the fall of Buda (1686), establishing his own endowment there. However, a newly discovered document from the Ottoman archives in Istanbul, dating from 1665, shows that Ahmed Pasha was not alive at that time, which means that his endowment was created no earlier than the mid-17th century, and perhaps much earlier. Based on available sources and existing knowledge, the author in this article considers several assumptions and possibilities related to the identity of Ahmed Pasha and the time of the creation of his waqf.
